

Игиликова С.И.¹, Сүйеркүл Б.М.²,

¹Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің 1 курс PhD докторанты,
²А. Байтұрсынов ат. Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: igilikkyzy@mail.ru, akbotakoz@mail.ru

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКА КЕҢІСТІГІНДЕГІ АРАБ ТІЛІНЕН ЕНГЕН АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала қазақономастика кеңістігіндегі араб тілінен енген кісі есімдерін діни таным тұрғысынан зерделеуге арналған. Қоғам өміріндегі барлық оқиғалар мен құбылыстар тілде көрініс табады. Әсіресе, халықтың рухани мәдени өміріндегі жаңалықтар сөздік қорды жаңа атаулармен байытады. Сондықтан жалқы есімдердің тілдегі және сөзжұмсамадағы атқаратын қызметтеріне айрықша назар аударған жөн. Кісі есімдері атауыштық, ажыратушылық қызметімен бірге, диахронды лингвистика тұрғысынан аса маңызды саналатын ақпарат сақтағыштық қасиетімен де ерекшеленеді. Жалқы есім адам таныған ақиқат болмыс, ұжымдық тәжірибе жайындағы ақпаратты бейнелейді, қаттайды және сақтай алады. Яғни балаға қойылатын есімдер сол тарихи кезеңдердегі оқиғаларға, жаңалықтарға орай таңдалып, өзгеріске ұшырап отырады. Ислам дінінің енуіне байланысты қазақ жерінде көптеген жаңа есімдер пайда болды. Антропонимдердің осындай ерекшеліктерін теолингвистикалық қырынан қарастырсақ, есімдердің халықтың рухани әлемімен, наным-сенімдерімен тығыз байланысы, сабақтастығы айқындала түседі.

Түйін сөздер: ономастика, антропоним, теоним, теолингвистика.

Igilikova S.I.¹, Suiyerkul B.M.²,

¹doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
²Doctor of Science, senior scientific researcher of A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: igilikkyzy@mail.ru, akbotakoz@mail.ru,

The theoretical features of anthroponyms from the Arabic language on the Kazakh onomastic space

The article is devoted to the study of personal names of the Arabic origin in the Kazakh onomastic space from the point of view of religious knowledge. All events and phenomena occurring in the life of society are reflected in the language. Especially spiritual and cultural innovations enrich the vocabulary with neologisms. Therefore, it is necessary to pay special attention to the functions performed by the proper name in language and speech. Along with the nominative, differentiating function, anthroponyms perform another, very important from the point of view of diachronic linguistics – cumulative or accumulative. A proper name is capable of reflecting, recording, storing information about a person's reality, collective experience. People, when they give a name to a newborn, take into account those changes that occur in the social life of the people. In connection with the spread of Islam, new names of Arab origin appeared in the Kazakh language. As a result of studying such anthroponyms from the point of view of theology, a close connection of the names of one's own with the spiritual world, faith and beliefs of people are established.

Key words: onomastics, anthroponym, theonym, teolingvistika.

Игиликowa С.И.¹, Сүйеркүл Б.М.²,¹докторант PhD I курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
²д. ф. н. главный научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: igilikkyzy@mail.ru, akbotakoz@mail.ru**Теолингвистические особенности антропонимов с арабского языка
на казахском ономастическом пространстве**

Статья посвящена изучению собственных имён арабского происхождения в казахском ономастическом пространстве с точки зрения религиозного познания. Все события и явления, происходящие в жизни общества, находят отражение в языке. Особенно духовно-культурные новшества обогащают словарный состав неологизмами. Поэтому следует обратить особое внимание на функции, выполняемые именем собственным в языке и речи. Наряду с номинативной, дифференцирующей функцией, антропонимы выполняют еще одну, очень важную с точки зрения диахронной лингвистики – кумулятивную или накопительную. Имя собственное способно отражать, фиксировать, сохранять информацию о постигнутой человеком действительности, коллективном опыте. Люди, когда дают имя новорожденному, учитывают те изменения, которые происходят в социальной жизни народа. В связи с распространением ислама в казахском языке появились новые имена арабского происхождения. В результате изучения таких антропонимов с точки зрения теолингвистики установлена тесная связь имён собственных с духовным миром, верой и убеждениями людей.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, теоним, теолингвистика.

Кіріспе

Тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы – антропонимика. Антропоним–онимнің ірі разряды, адамның аты (Балжан, Бауыржан, Шоқан), лақап аты (Жаңғалақ, Тапал), әкесінің аты (Орынбасарқызы, Омарханұлы), жасырын аты (А.П. – А.С.Пушкин, Ч.Б.С. – А.П.Чехов), бүркеншік аты (С.Сейфуллин – Жұмақан, Денев Катрин – шын фамилиясы Дорлеак) т. б.

Антропонимнің бірнеше түрі бар: *диалекті антропоним* – антропонимнің диалекті формасы және диалектілік лексика (негізінен лақап ат) сөздерден жасалған антропоним; *индивидуалды антропоним* – жеке бір адамның есімі, мысалы, Әйгерім, Нұрлан, Саят т. б.; *әдеби антропоним* – әдеби тіл нормаларына сәйкес келетін антропоним формасы, мысалы, Бақтияр, Сәкен, Ләйлә т. б.; *поэтикалық антропоним* – атау қызметінен басқа стилистикалық қызметін атқаратын көркем шығармадағы антропоним, әлеуметтік және идеологиялық бағыты болуы мүмкін, негізінен шығарма кейіпкерінің мінезін, бейнесін көрсету қызметін атқарады, мысалы, Тоғжан, Ұлпан, Ботагөз, Қарабай, Мәжнүн, Бекежан т.б. «Көркем шығарма антропонимі», «Белгілі бір шығармадағы жалқы есімдер» сияқты анықтаушы сөз тіркестерінің орнына «әдеби антропоним» термині қолданылады; *ареналды антропоним* – өмірде, тұрмыста, болмыста бар антропоним; *топоантропоним* – кез келген топонимнен жасалған антропоним. Мысалы,

Жамбыл, Тарази, Баласағұни, Қашғари, әл-Фараби т. б. (The Glossary of Onomastic Terms, 2017: 10-11). Жазба ескерткіштер және ауызекі тіл арқылы жеткен қазақтың тарихы, мәдениеті, діні, тілі, қоғамдық құрылысы мен әлеуметтік жағдайы байырғы ономастикалық атаулары, антропонимиялық жүйені талап етеді және ол жайлы баға жетпес мағлұмат береді.

Антропонимиялық лексиканы зерттеу теориясына сай әрбір этностың, тайпаның, ұлттың, халықтың ұзақ даму барысында қалыптасқан азаматтық тарихымен қатар, антропонимиялық тарихы болатыны белгілі және ол тарих сол қауым мүшелері жасаған есімдердің қалыптасу процесін олардың заман талабына, саяси-әлеуметтік, мәдени, діни өзгерістерге байланысты жаңаланып, жаңғырып, ауысып, дамып отыратынын көрсетеді.

Адам адам болғалы ат қою арқылы кімнің кім екенін танып, ажыратып отырған. Қоғамда есімі жоқ адамның кездесуі мүмкін емес. Ал *ат қою* дәстүрінің сонау рулық, тайпалық қоғамнан бар екендігін алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыда қағаз бетінде тұжырымдаған Л.Г. Морган болатын (Morgan, 1934: 17-19). В.А. Никонов «Первый закон антропонимики, как всей ономастики – историзм» деп, антропонимияны халықтың өткен тарихынсыз зерттеуге болмайтынын ескертеді (Niconov, 1993: 91).

Ономастиканы зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздерін тілмен сабақтастықта қарастыратын ұлттық, этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В. Радлов,

В.В. Бартольд, Н. Катанов, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков сияқты орыс ғалымдары қарастырса, осы ғылымды қазақтың белгілі зерттеушілері Қ. Жұбанов, І.К. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ә.Қайдар, Т. Жанұзақов, Ә. Абдрахманов, Е. Жанпейісов, Қ. Рысберген, Г. Мадиева, А. Жартыбаев сияқты т.б. ғалымдар одан әрі дамытты.

Қазақ тілінде ономастиканың антропонимика және этноантропонимика мәселеріне қатысты Телқожа Жанұзақов «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегінде антропонимиканың зерттелу тарихы жайлы жазған болатын.

Қазақхалқы Ислам дінімен қатар Шамаң дінінде қатар ұстағандықтан ислам қазақ даласына бірден тарамай талас, тартыс, күрес жолымен келді. Бұл туралы қазақтың аққан жұлдыздай болып өткен ғалымы Ш. Уәлиханов өзінің «О мусулманстве в степи» деген мақаласында жақсы деректер келтірген (Valikhanov, 2009: 140-146). Осы сияқты түркі халықтарының салт-дәстүрлерін көзбен көрген саяхатшылар да кезінде халықтық этнография туралы өз ойларын ашық айтқан болатын. Мәселен, П.Н. Мелиоранский «Қырғыз (қазақ) тілін зерттеу туралы материалында» есімдердің енуіне байланысты жан-жақты этнографиялық мағлұматтар берген. Сондай-ақ академик В.В. Радлов пен ономаст ғалым А. Самойлович кісі аттарының табиғатына жеке-жеке еңбектер арнаған. Олардың пайымдауынша бұрын күнге, айға табынған түркі елінің Тәңірберген, Тәңірберді есімдерінің араб экспансиясынан кейін Аллаберген, Аллажар т.б. болып ауысуы діни наным-сенімге көндіге бастаған халықтық әдет-ғұрыпты көрсетеді деп есептейді.

Қазақ және орыс тілдерінде де шет тілдерден енген сөздер жоқ емес. Қазақ есімдері араб, парсы, тәжік және жалпы түркі тілдерінен енген болса, орыс тілінде көне еврей, көне герман, неміс, грек, латын тілдерінен ауысқан кісіесімдері көптеп кездеседі. Қазақтың жалпыхалықтық сөздік құрамы негізгі екі қабаттан тұрады. Біріншісі, қазақтың негізгі төл сөздері болса, екіншісі, өзге тілдерден еніп, сіңісіп кеткен лексикалық элементтер болып табылады. Қазақ халқының басынан кешірген тарихи сөздік құрамы оның ішінде ер, әйел антропонимдеріне де әсерін тигізбей қоймайды.

Ф.М. Әшімханова «Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі» атты диссертациясында «Қазақ ономастикасының зерттелу тарихына аналитикалық шолу жасалған еңбекте бұл саладағы зерттеулер 4 кезеңге бөлінген.

Соның ішінде жалқы есімдерге қатыстылары мыналар:

1-кезең: 1950-1970 жылдар аралығы (Т. Жанұзақов «Лично-собственные имена в казахском языке» 1961 ж.; «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» 1965 ж.; «Қазақ есімдерінің тарихы» 1971 ж.).

2-кезең: 1970-1990 жылдар аралығы (Т. Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» 1982 ж.; Е. Керімбаев «Атаулар сыры» 1986 ж.; «Қазақ есімдері» 1988 ж.; В. Махпиров «Собственные имена в памятнике X в. «Дивану лугат ат-турк Махмуда Кашгарского» 1980 ж.).

3-кезең: 1990-2000 жылдар аралығы (В. Махпиров «Имена далеких предков» 1997 ж.; М. Мұсабаева «Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипаты» 1995 ж.; У. Мусабекова «Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков» 1996 ж.; Е. Керімбаев «Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен» 1992 ж., К. Головина «Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков»; К. Жаппар «Эстетические функции имен собственных в поэзии О. Сулейменова» 2000 ж.).

4-кезең: XXI ғасырдың басы, жаңа кезең (Б. Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» 2001 ж.; Б. Досжанов «Қазақ тіліндегі көне антропонимдер» 2003 ж.; Д. Керімбаев «Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты», 2004 ж.; Г. Аубакирова «Идиоэтническая семантика и лингвостилистические функции собственных имен в художественном тексте» 2004 ж. (Ashimkhanova, 2007: 13).

Бұл кезеңдерге бөлу кешегі Кеңестік дәуірдің ықпалынан болса керек, өйтпеген жағдайда сонау күні Түркілік заманнан бергі антропонимдерді осындай қысқа кезеңмен қайыра салу – дұрыс шешім емес. Оның үстіне кісі есімдеріндегі өзгерісті анықтап, оның лингвомәдени танымдық түп-тамырын ашып көрсету, түбір мен қосымшасын анықтау, теолингвистикалық ерекшеліктерін семантикалық тұрғыдан қайта зерделеу, оны бір ізге түсіру әлі де болса жас ғалымдардың алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі. Біз осы көп шаруаның бір шағын ғана бөлігі ислам дінінің енуіне байланысты енген есімдерді ғана қарастырып, оның ерекшеліктеріне тоқталуды ғана осы мақаланың міндеті санадық.

Қазақ антропонимдеріне ислам дінінің тигізген әсері жайлы Т.Ж. Жанұзақов өз пікірін

былайша жеткізеді: «Қазақ антропонимдерінің құрылысы жаңарып, көбейе түсуі ислам дінінің тарауымен де байланысты болды. X ғасырдан бастап ислам діні қазақ даласының түкпір-түкпіріне тарап, мүмкіндігінше сіңісе бастайды» (Zhanuzak, Rysbergen, 2004: 25 б.).

Жалпы ислам дінінің кейіннен қазақ даласында қанат жайып, кеңінен ене бастауы біріншіден, идеологиялық саясаттың жүйелі жүргізілуінен болса, екіншіден, ең басты себеп бұл діннің гуманистік жағының басымдығынан. Әсіресе нанымға байланысты *құдірет, қасиет, ізгілік* сөздері түп төркіні болып саналатын кісі есімдері бірден сол заманның «сәніне» айналып, сіңісіп кете барды. Көптеген қолбасшылар есімі аса дәріптелді, сондықтан да қарапайым халық сол тұлғалардың есімдерін алуға ұмтылды, ұрпақтарына сол қолбасшылардың есімдерін берді. Ол үрдіс қазір де бар. Пайғамбарлар есімі ерекше ілтипатпен аталды. Шаңырақта ұл туылса, сол нанымға сенген халық ұлым пайғамбардай болсын деп есімін берді, қыз дүниеге келсе, пайғамбарлардың әйелдерінің немесе шешелерінің атын қоюға тырысты. Міне, бұл есімдер келе-келе *жан, гали, олла* т.б. қосымшалар арқылы өзгеріске түсіп, жаңаша сипат алды. Ғасырлар өткен сайын біржола төл есімдерге айналды.

Араб-иран сөздерінің қазақ тіліне енуі өте ұзақ уақытқа созылды. Ол сөздер мынадай жолдармен: сауда-саттық, дін, оқу-ағарту ісі, әдеби шығармалар, бір сөзбен айтқанда, экономикалық және мәдени жолдармен еніп отырды. Л.З. Рүстемовтың саралауынша, «элементтердің енуіне өзбек, татар тілдері дәнекер болды, өйткені қазақтың кең байтақ жері араб шапқыншылығына кіріптар болған жоқ; қазақ жері арқылы сауда керуендері өтіп отырса да, қазақ халқы араб, иран халықтарымен тікелей қарым-қатынасқа түскен жоқ» (Rustemov, 1982: 3-4).

Л.З. Рүстемов араб-парсы сөздерінің тілімізге ену процесін екі кезеңге бөліп қарастырды: біріншісі, XV ғасырға дейінгі, яғни қазақ халқы дербес қалыптасқанға дейінгі кезең; екіншісі, XV ғасырдан бастап Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі кезең болды (Rustemov, 1989: 79-80). Міне, бұл зерттеудің де Кеңес дәуірінде жазылғанын ескергеніміз қажет. Өйткені ол кезде зерттеулердің өзінде Кеңес дәуірімен байланыстырып жазбаса, бірде-бір ғылыми еңбектің жарыққа шықпайтыны белгілі. Әйтпесе, кеше әкесін түрмеге қамаған, Кеңес өкіметінен теперіш көрген Лениншіл Рүстемовтің қазақ тіліне араб,

парсы сөздерінің бірнеше ғасырлар бойы бірте-бірте енген кезеңдерін осынша қысқа қайыруы мүмкін емес. Оның үстіне арабша оқыған, арғы атасының Лениншілдің әкесінің атын Зиябек қойып, Кеңес өкіметінің орнауына себеп болған Петербурдағы Лена қырғынына орай Зиябек баласының атын Лениншіл қоюының өзінен-ақ көп нәрсенің астарын аңғаруға болады.

«Қазақ тіліне шеттен ауысқан лексикалық элементтердің ішінде ең көрнекті орын алатыны араб және парсы сөздері болып табылады. Жалпы қазақ тілінің активті сөздігінде араб-парсы сөздері 17%-ға жуық болып келеді». Қазақ тілінде әйел есімдерінің шамамен 8% парсы тілінен енген есімдер, 18% жуығы араб тілінен енген есімдер, 72% түркі негізді сөздерден жасалған есімдер мен 2% орыс, латын, монғол, француз, грек, тәжік, хинди, көне еврей тілдерінен енген есімдер құрайды (Umatova, Abeuova, 2013: 123).

Мұсылмандарда балаға ат қою – басты шара. Пайғамбарымыз (с.а.у.): «Баланың ата-анаға деген үш құқығы бар: Оған жақсы есім қою, санасы кірген шақта Құран үйрету, ержеткен шағында үйлендіру» дейді, осы үрдіс, ислам дінінің қазақ жерінде ұлттың діңгегі бола бастаған кезеңінен-ақ еніп кетті. Осы талапқа сәйкес Пайғамбарлардың өз аттары, имамдардың және парсының атақты батырларының есімдерін қоюмен қатар ер мен әйелге ортақ қасиетті қалалардың атауын берудестүрге айналды.

Қазақ халқының мәдени рухани өмірінде ислам дінін қабылдауға байланысты өркениет болып қалған құндылықтардың бірі ретінде араб есімдері ерекше орын алады. Түркі дүниесіне араб халықтары тарапынан болған әкімшілік, мәдени ықпалдар мен Ислам дінінің IX-X ғғ. бастап кең таралуына байланысты қазақ есімдерінің даму үрдісіне иран, араб тілдерінің әсері күшті болды. Бұл дәуірде әдебиет, мәдениет, әкімшілік, әсіресе діни ұғымдарды білдіретін сөздер кісі есімдеріне айнала бастады. Ислам діні қазақ қауымында ырым-кәделерге де елеулі әсерін тигізді. Ислам салты бойынша бала өмірге келгеннен үш не жеті күн өткен соң шашы мен тырнағын алып, есім беру дәстүрі қалыптасады. Есім беруде де ислам дінінің қағидалары басшылыққа алынады, яғни ауылдағы қожа-молдалардың бірі шақырылып, оған құрмет-сый көрсетіліп, «кітап ашқызып, азан шақырып ат қою» рәсімі орындалатын болған. Хадисте: «Сіздер қиямет күнінде өздеріңіздің және әкелеріңіздің есімімен шақырыласыздар. Сондықтан есімдеріңізді жақсы қойыңыздар. Алланың есімдері мен пайғамбарлардың аттары да жақсы есімдер бо-

лып саналады. Сондықтан есімдеріңізді жақсы қоюға тырысыңыздар!» деп ескертеді (Multiple Islamic Names /<https://aikyn.kz/2017/02/10/3511.html>).

Әр қоғамдық формация кезінде есімдер немесе әкесінің аттары өзгеріске ұшырып отырған. Мәселен, бұрын түркі халықтарының зиялыларының өзі араб оқымыстыларының кең жайылған аты-жөндеріне еліктеп, туған жерін, шыққан тегін, ауылын, руын т.б. қосымшаларды жалғап жазуға үйір болған. Ол үрдісті жалғастырушылар бүгінде арамыздан табылып қалады. Мысалы, Т. Жаманқұловтың өз аты-жөнін әл-Тарази етіп өзгертуін атауға болады. Араб халқында кісінің аты-жөні толық аталуы үшін бірнеше атаулар бірге қолданылады: есімі, әкесінің аты, лақабы, ныспысы (шыққан жеріне немесе айналысқан кәсібіне байланысты), мансабы (атақ-шеніне байланысты): Мухаммад Абу Али ибн Сина Махмуд әт-Түрки ат-Табиб. Мұнда Мухаммад – өз аты, Абу Али – Әлидің әкесі, Ибн Сина – Синаның баласы, Махмуд – лақап аты, ат-Түрки – түркілік, ат-Табиб – дәрігер. Қазақ (түркі) зиялылары орта ғасырларда осы үлгіні алған. Тарихи деректерде араб есімдерін алдымен ел билеуші топтар мен зиялы қауым өкілдерінің қабылдағанын көрсетеді (Ondasynov, 1992: 51).

Арабтар ислам дінін енгізумен бірге жергілікті халықтың антропонимдеріне де әсерін тигізді. Оны араб тілінен енген қазіргі кезде көптеп кездесетін кісі аттарына байланысты айтуға болады: мысалы, апта күндеріне қатысты қазақ есімдері көптеп кездеседі. Оның ішінде негізінен бай, бек, жан, ғали, гүл, бике сөздері жалғанып біріккен тұлғалы есімдер ұлдар мен қыз балаларға қойылған:

Дүйсенбі – Дүйсен – Дүйсенгүл – Дүйсенбек – Дүйсенбай – Дүйсенжан, Сейсенбі – Сейсен – Сейсенгүл – Сейсенбек – Сейсенбай – Сейсенжан, Сәрсенбі – Сәрсен – Сәрсенгүл – Сәрсенбай – Сәрсенбек – Сәрсенжан, Бейсенбі – Бейсен – Бейсенгүл – Бейсенбай – Бейсенбек – Бейсенжан, Жұма – Жұмақыз – Жұмабике – Жұмасерік – Жұмабай – Жұмабек – Жұмажан – Жұмағали – Жұмаберген, Сенбі – Сенбігүл – Сенбіжан – Сенбек, Жексенбі – Жексен – Жексенгүл – Жексенбай.

Бұлар – аптадағы күн аттарына байланысты қойылған есімдер. Оның мәні мынада, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Аллаһ Тағала жерді сенбі күні, ондағы тауларды жексенбі күні, ағаштарды дүйсенбі күні, барлық жаманшылықты сейсенбі күні, нұрды (жарықты) сәрсенбі күні жаратты.

Бейсенбі күні мал-хайуандарды таратты (жаратты), Адам атаны (ғ.с.) жұма күні түстен кейін жаратты. Адам (ғ.с.) күндіздің соңғы бөлігінің аср (екінді намазы) мен түннің (ақшамның) аралығында жаратылған соңғы жаратылыс болды» деген (Хадис Мұслимнен).

Аптадағы күн атауларына құралған есімдердің негізгі түбірлеріне қарасақ, олар – ұл мен қызға ортақ есімдер. Бұл есімдер қазіргі таңда да ел арасында кеңінен таралып кетті. Тіпті бір естігенде қазақтың төл сөзі іспетті. Ең қызықтысы, апта күндерінің атаулары араб тілінен енген: Шәнбе – сенбі, Иекшәнбе – жекенбі, Душәнбе – дүйсенбі, Сешәнбе – сейсенбі, Чаршәнбе – сәрсенбі, Пәнджшәнбе – бейсенбі.

Осы мәселені Ж. Ағабекова өз еңбегінде арнайы қарастырған. Жинақталған тілдік деректер негізінде жалпы есімдер қоры тілдік тұрғыдан үшке: түркі (қазақ), иран және араб тілдеріне тән есімдерге жіктеледі. Онда зерттеуші «қазақ тіліндегі Алланың «Көркем есімдері» Әлем мәдениетінде Ислам дінімен оның тарихи тамырларының тіліміздің барлық салаларында орын алғандығы белгілі. Бұл тарихи құбылыс кісі аттарының қалыптасып, жаңа форма мен мазмұнға ие болуына байланысты әсер етті» дейді (Agabekova, 2005:28 б.). Шынында да солай болса керек, қазақ көп нәрселерді өз наным-түсінігіне байланысты ыңғайлап алып отырған. Мысалы, тілімізде апта күндері секілді он екі айға байланысты да аттар кездеседі. Қаңтарбай, Ақпанбет, Мамырай, Шілдебай, Наурызбай, Қазанбай, Қарашат.б. Қараша есімі ай атымен байланысты болса, осы сияқты Рамазан, Құрбан, Айтбай, Сафар, Әмірсияқты арабша ай аттары да діни салт-дәстүрмен бірге қазақ жұртына, яғни есімдерге сіңісіп кеткен. Көпшілігі араб, парсыдан кірген ай аттарының түбіріне – бай, -бек қосымшаларының жалғануы негізінде пайда болған. Оның өзі әрі қарай өзгерістерге ұшыраған. Мәселен, наурыз жыл басы болғандықтан да осы атауға қосылған қосымшалар арқылы жасалған есімдер жиі кездеседі. Арабтарда жаңа жылды Муккарам деп те атаған. Содан болар Мұкарам есімі қазақтарда жиі кездеседі.

Қазақ тіліндегі араб текті есімдердің көбі Алланың «Асмаул-Хусна» деп аталатын тоқсан тоғыз «Көркем есімдері» мен оның түрлі фонетикалық варианттары арқылы жасалған. «Асмаул-Хусна» деген ұғым араб тілінде «Ең жақсы есімдер» деген мағына береді. Қазіргі уақытта қазақ тілінде көркем есімдер деп қолданылып жүр. Құран-кәрімде Алланың

есімдері оның мейірімділігін, рахымдылығын, ұлылығын, адалдығын, күштілігін, тазалығын т.б. қадір қасиетін бейнелейтін сипаттар болып саналады»– деп атап көрсетіледі (Ondasynov, 1992: 51).

Эксперимент

1. Аллах – Оның (Аллах тағаланың) бар екендігін және оның сипаттарын білдіретін есім. Аллаберген, Құдайберген, Тәңірберген есімдерімен байланысты. 2. Ар-Рахману – Аса қамқор. Қамқоршы. Рахман, Рақманқұл, Қабдырахман. 3. Ар-Рахиму – Ерекше мейірімді, Рахымды. Рақым, Рахим, Қабдырахим, Рақымберді, Рақымбек, Рахима, Рахила. 4. Әл-Мәлику – Патша деген мағына береді. Мәлік, Мәлике, Мәлібай. 5. Әл-Қуддусу – Қасиетті, Құдыс, Құдиярбек, Құдияр. 6. Ас-Сәламу – Есендік беруші. Жетіспеушіліктерден пәк. Саламат, Сілаубек, Салауат, Сәлима. 7. Әл-Мумину – Қорғаушы, Сенуші. Мүмін, Мумин, Момын, Мүбина. 8. Әл-Мухаймину – Үстем, Қорғаушы. 9. Әл-Азизу – Аса зор, Ұлық, Қуатты, зор кеңшілік иесі. Азиз, Әзиза, Әзімбек, Әзімхан, Азімжан, Азизолла. 10. Әл-Жәббару – Аса өктем. Билік пен қуат иесі. Жаппар, Жәббар, Әлжаппар, Жаппарқұл, Гүлжаппар, Жаппаргүл. 11. Әл-Мутакаббиду – Паң, ұлылық және биіктік иесі. Мүтән, Мүтиғолла. 12. Әл-Халику – Жаратушы. Қалиқ, Халижан, Халимолла, Халима, Халиолла, Халидолла. 13. Әл-Бариу – Жаратушы, пішін және бейне береді. 14. Әл-Мусауиру – Келбет беруші. 15. Әл-Ғаффару – Аса жарылқаушы. Күнә және жаман істерді кешіруші. Ғапар, Ғафур, Қапар, Ғапреден, Ғафура. 16. Әл-Қаһһару – Өте үстем, Қаһарлы. Қаһарман, Қаһар, Әбдіқаһар. 17. Әл-Уаһһабу – Өте жомарт, берген. Уаһаб, Уәп. 18. Ар-Раззақу – Ризық, тамақ беруші. Риздық, Ризабек, Раззақ, Разиқ, Риза. 19. Әл-Фәттаху – Жақсылық жасаушы. Фәтих, Фәтихолла, Пәтта. 20. Әл-Алиму – Бәрін білуші, Терең білім иесі. Әлімхан, Ілімжан, Әлімжан, Алим, Алима, Алимаш, Алиман. 21. Әл-Қабиду – Қысып алушы. Қаласа ризығын береді, қаламаса бермейді. Қаби, Қабидаш, Қабидолла, Қабиза. 22. Әл-Баситу – Жаюшы. Өз ризық нығметтерін беру. 23. Әл-Хәфиду – Түсіруші. Аллах тағала кәпірлерді тозақтың түбіне түсіреді және кәпірлерге қайғы, мұң-зар мен азап береді. 24. Әр-Рафиу – Көтеруші, Биіктетуші. Рафик, Рафика. 25. Әл-Муиззу – Қуат беруші. 26. Әл-Музиллу – Кемсітуші. Кәпірлерді мойын сұнбағандықтары

үшін кемсітеді. 27. Ас-Самиу – Әр нәрсені, әр естілетін дыбысты есітуші. Сәми, Сәмиғолла, Сәмида. 28. Әл-Басиру – Көруші, Көреген. 29. Әл-Хақаму – Хәкім. Қазы, Төреші. Кәкім, Кәкімбек, Әбілқәкім. 30. Әл-Ғадлу – Әділ, Адал. Ғаділбек, Ғаділет, Ғаділхан, Әділхан, Әділ, Әділбек. 31. Әл-Ләтифу – Жұмсақ, зор кеңшілік иесі. Ләтип, Ләтиғолла, Ләтипа. 32. Әл-Хабиру – Толық хабар алушы. Қабир, Қабира, Хабираш. 33. Әл-Халиму – Ерекше мейірімді, өте жұмсақ. Халима, Қалимаш, Халим. 34. Әл-Ғазиму – Аса зор, кеңшілік иесі, Мәртебелі, ең Ұлы. Ғазымбек, Ғазымжан, Қазима. 35. Әл-Ғафуру – Кешіруші, күнәларды кешуші. Ғафу, Ғафура, Ғафуrolла, Ғафұр. 36. Әш-Шәкуру – Шүкірді қадірлеуші. Шәкір, Шүкір. 37. Әл-Ғалиу – Өте биік, Жоғары. Әр уақытта биіктікте. Өтеғали, Қали, Ғали, Сағынғали, Сәрсенғали, Иманғали, Төреғали, Ғалия. 38. Әл-Қабиру – Ұлық, Ең Ұлы, Абырой. Қабир, Қабира, Хабираш. 39. Әл-Хафизу – Қорғаушы. Хафиз, Хафиза, Хафизолла. 40. Әл-Мукиту – Азық беруші. Мүкит, Мүкима. 41. Әл-Хасибу – Есеп беруші, Жеткізуші. Хасипа, Хасина. 42. Әл-Жәлилу – Биік, Үлкен. Жәлел, Жәлеладдин. 43. Әл-Кариму – Құрметті, Мәрхамет иесі, ізгілік істеуші. Карим, Кәрім, Карима. 44. Әр-Рақибу – Қараушы, Бақылаушы. 45. Әл-Мужибу – Жауап беруші. 46. Әл-Уасиғу – Қоршап алушы, толтырып салушы. Уасила. 47. Әл-Хақиму – Даналық иесі, қате жасаудан пәк. Хақим. 48. Әл-Уадуду – Ізгілік істеуші, Сүюші. 49. Әл-Мәжиду – Даңқты, Құрметті. Мәжит. 50. Әл-Бағису – Тірілтуші, Жіберуші, Қайта өмір беруші. Бағис, Бағила. 51. Әш-Шахиду – Куә. Ол анығын да, белгісізін де біледі және соған куә. Шахида, Шахина, Шахизада. 52. Әл-Хаққу – Шындық иесі. Хақан. 53. Әл-Уакилу – Басқарушы. Уакила. 54. Әл-Қауийу – Қуатты, Мықты, Құдіретті. 55. Әл-Мәтину – Мықты, Тұрақты, Құдіретті. Мәтін, Мәтіш. 56. Әл-Уасиғу – Қорғаушы. 57. Әл-Хамиду – Пәктеулі, Дәріптеулі, Мақтаулы. Мадақ иесі. Хамиди, Хамидолла, Қамида, Қамит. 58. Әл-Мухсий – Санаушы. Мүқси, Мүқсина. 59. Әл-Мубдиу – Бастаушы. Мүбдина. 60. Әл-Муғиду – Қайтарушы. 61. Әл-Мухий – Тірілтуші. Мүқиат. 62. Әл-Мумиту – Өлтіруші. 63. Әл-Хайю – Тірі. Ол мәңгі тірі. Қайып. 64. Әл-Қаййум (Әл-Қаююму) – Бәрінің үстінде тұрушы. Қайым, Каюм. 65. Әл-Уәжиду – Бай, Табушы. Нені тапқысы келсе, сәтінде-ақ табады, өйткені бүкіл жаратылыс оның құзырында. Уәж, Уәш. 66. Әл-Мәжиду – Құрметті, Сыйлы. Ол жақсы

қасиеттерді иемденеді. Құрмет пен сый оған тән. Мәжит, Мәжида, Әбдімәжит. 67. Әл-Уахиду – Жалғыз. Уахит. 68. Ас-Самаду – Мұңсыз. Самат. 69. Әл-Қадиру – Мықты, Қадірлі. Қадір, Қадірлім, Қадірғали. 70. Әл-Муктадиру – Құдіретті. Мұхтар, Мұқтадас. 71. Әл-Муқаддиму – Алға шығарушы. 72. Әл-Муаххиру – Артқа тартушы. 73. Әл-Әууәлу – Бірінші, Алғашқы. Баршаның алдында. 74. Әл-Ахиру – Сонғы, ақырғы. Ақырап. 75. Аз-Захиру – Анық, Көзге көрініп тұрушы. Зағира, Закир. 76. Әл-Батину – Көрінбей тұрушы, 77. Әл-Уали – Басқарушы, Уәлі. Уәли, Уәлі, Уәлиолла, Уәлихан. 78. Әл-Мутаәлу – Биікке көтерілуші. Мүтәлі, Мүтәліп. 79. Әл-Барру – Ізгілік істеуші. 80. Әт-Тауәбу – Тәубені қабылдаушы. 81. Әл-Мунтақиму – Өш алушы. Мунтақима. 82. Әл-Ғафуу – Аса кешірімді, Ғафу етуші. Ғафу, Ғафур. 83. Ар-Раууфу – Қамқоршы. Рәпина. 84. Мәәликул-мулк – Мүліктердің Патшасы. Иелігі өте зор. Мүлік, Мүлкарима. 85. Зұл Жәләли уәл Икрам – Құдірет және құрмет иесі. Икрам. 86. Әл-Мукситу – Әділ. Мүксина, Мүксима, Мүкси. 87. Әл-Жәмиғу – Жинаушы. Жәмиға. 88. Әл-Ғаниу – Бай. Оған ештеңе керек емес. Ғайни, Ғайнижамал, Ғайниден. 89. Әл-Муғни – Байытушы. Өзінің қай құлын байытқысы келсе, шексіз ризық беріп байытады. 90. Әл-Мәниғу – Харам етуші, рұқсат бермеуші. 91. Ад-Дарру – Зиян келтіруші. 92. Ән-Нафиғу – Пайда беруші. Нафиға. 93. Ән-Нуру – Нұр, Нұр шашушы. Нұрлан, Нұрсұлтан, Нұрланбек, Нұрлығайын, Нұрлыбай, Нұржан, Нұрман, Нұрділдә, Нұргелді, Нұрым, Нұрида, Нұржамал, Нұртай. 94. Әл-Һәди – Апарушы, Жүргізуші, Ілестіруші. Мустақим жолға салушы. 95. Әл-Бәдиғу – Жаратушы. Ешбір нұсқа, мысалсыз жаратады. Бәдирасифа, Бәдіғұлжамал. 96. Әл-Бақи – Бақи, Мәңгі. Бақи, Бақит, Бағила. 97. Әл-Уарису – Мұра иесі. 98. Әр-Рашиду – Салушы. Рәшит, Рәшиден, Рәш. 99. Әс-Сабуру – Сабырлы. Сабыр, Сабырғали, Сабыржан.

Осы келтірілген 210 есімнің 46 – әйел есімі. Яғни шамамен ер есімдерімен бірге 22 пайыз әйел есімдері қолданылып отырған. Біздің пайымдауымызша, араб тіліндегі жаманшылықты, құдайға қарсы пікірлерді білдіретін мағынадағы кейбір араб сөздері есім ретінде алынбаған. Мұның себебі, баласына жаманшылық әкелмесін, кесапаттық (кесапат) болмасын деген ойдан туындаса керек. Мәселен, Әл-Мәниғу – Харам етуші, Ад-Дарру – Зиян келтіруші, Әл-Батину – Көрінбей тұрушы, Әл-Музиллу – Кемсітуші т.б. осы мағыналас сөздер қазақ есімдерінен

кездеспейді. Бұл жағдай тек қазақ еліне ғана емес, мұсылман елдерінің баршасына тән секілді, мұны башқұрт елінің антропонимдері жайында жазылған мақаладан байқай аламыз: «Имена Аллаха в составе антропонимов выступают в качестве антропокомпонентов, употребляющихся, согласно религиозным принципам, только с антропоформантами, среди которых особенно частотна морфема габд – ‘раб Божий’. Личные мужские имена, зафиксированные в шежере, образованы от имен 25 пророков, упомянутых в Коране, при этом имя пророка Мухаммада – самый распространенный компонент сложных антропонимов» (Suleimanova, Suleimanova, Langizova, 2016: 117).

Ал Ахметолла арабта Құдай, Алла деген мағына береді. Сол себепті деқазактар Ақберді деген есімді өзтүсінігіне сәйкестендіріп алған. Яғни «Алла ағынан берді» деген ұғымды береді. Алдажар, Алдамұрат, Алданазар есімдерінің түбірлері де Алла сөзінің түбірінен алынған. Міне, бұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Қазақ тарихының қай кезеңін алып қарасақта, діни кісі есімдері кездеседі. Бұған әр кезеңдегі танымал тұлғалардың есімдерінен мысалдар келтіруге болады.

Үмбетей / Уммат. Үмбетей Тілеуұлы (1706-1778) – Ақмола облысында, яғни Орталық Қазақстанда дүниеге келген. Бұқар жыраумен құрдас болған Үмбетей жырау. «Үмбет» араб тілінен алынған «уммат» – халық, көпшілік, қауым. Ибни Абидин «Рәдд-ул-мухтар» кітабында үтір намазы туралы: «үтір намазы – дінде зарури (міндетті түрде) білінетін танылған ғибадат, мұны «Ижма-и уммат» көрсетіп тұр. Ижма-и уммат (үмбет ғалымдардың ауызбірлігі) арқылы білдірілген зарури (міндетті) ғибадатқа тәуелді (шарифатқа сай және күмәнді болса да басқа мағына шығармастан) сенбеу ханафи ғалымдардың үкімі бойынша күпірлік болады (<http://www.islamdini.kz/articles/131>).

Махамбет / Мухаммад. Пайғамбарымыз Мухаммадтың (с.а.а.) есімдері мәселелеріне келер болсақ, оның әрбірі Пайғамбарымыздың (с.а.с.) ең жоғары деңгейдегі рухани және адамгершілік қасиеттерін бейнелейді. Кезкелген саналы адам, ол тіпті діндар болмағанның өзінде, тек есімдерімен танысып-ақ Пайғамбарымыздың (саллал-лаһу ғаләйһи уа-ассаләм) тұлғалық қасиеттерін білсе болады. Мухаммад – Мақтаулы. Бұл Пайғамбарымыздың (саллал-лаһу ғаләйһи уа-ассаләм) ең белгілі есімі. Нәби

(соллал-лаһу ғаләйһи уә салләм) Құранның төрт аятында дәл осы есімімен аталған. Ол: «Әли`Имран» сүресі, 144 аят, «Ахзаб» сүресі, 40 аят, «Мухаммад» сүресі, 2 аят, «Фатх» сүресі, 29 аят. Мысалы: «Мухаммад – Аллаһ Тағаланың елшісі. Онымен бірге болған мүминдер кәпірлерге қатаң, өзара мейірімді». «Фатх» сүресі, 29 аят (<http://www.nurotau.kz/index.php/en-tags/2012-03-07-02-56-35/item/256>).

Пайғамбарымыз Мұхаммед (саллал-лаһу ғаләйһи уә-ассаләм) атын иеленушілер арасында көп. Мәселен, Сегіз сері, Шоқан. Сол аттың құдіреті болса керек, қазақтың танымал көптеген ғұламалары, ойшылдары осы есімге ие. Ш. Уәлихановтың шын аты – Мұхамедханафия болса, Мұқағали ақынның да шын аты Мұхаммедқали болған. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов – қазақтың ұлы ғалымы, ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы. Әжесі бала күнінде «Шоқаным» деп еркелетіп айтуымен, «Шоқан» аталып кеткен.

Ал Мұхамедханафия есімі Мұхаммед және Ханафия есімдерінің бірігуінен жасалса, Мұхамедияр Мұхамбеттің досы болған адам. Мұқағали есімінің де өзіндік мәні бар, ол Мұқа және Ғали сөздерінің қосындысы болуымен қатар «аса күшті, зор, батыр» деген мағына береді. Осындай мысалдар қатарында қазақтың дауылпаз ақыны, күйші, 1804-1846 жылдары өмір сүрген Махамбет Өтемісұлын да алуға болады.

Сұлтанмахмұт / Махмұт – араб тілінен алынған «махмұд» – мақталған, мақтауға лайық, мақтаулы. Сұлтанмахмұт Торайғыров 1893-1920 жылдары өмір сүрген қазақ ақыны, ағартушысы.

Асан / Хасан – жақсы, әдемі. Хусейн – сымбатты, жақсы. Хасан мен Хусейн – Пайғамбарымыздың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын!) сүйікті немерелері. Алла Елшісі олар туралы: «Хасан мен Хусейн – Жәннаттағы жастардың көшбасшысы болады, ал әкелері олардан жақсы» деген (Ибн Мәжаһ). Асан қайғы (Хасан) Сәбитұлы ХІV ғасырдың соңы – ХV ғасырдың басындағы мемлекет қайраткері, ақын, жырау, би, философ. Әз Жәнібек ханның ақылшысы болған (<http://asylarna.kz/magala/engalainfo/2>).

Ыбырай, Абай / Ибраһим. Ыбырай Алтынсарин – қазақтың аса көрнекті ағартушы педа-

гогы, жазушы, этнограф, фольклоршы, қоғам қайраткері.

Абай Құнанбайұлы – қазақтың бас ақыны. Кейбір деректерде Ибраһим пайғамбар Евфрат өзеніне жақын жердегі Бабыл қаласында дүниеге келген. Ибраһим (а.с.) – әйгілі бес ірі Пайғамбарлардың бірі.

Ахмет / Ахмад – ең мақтаулы немесе ең үлкен мақтауға лайық. Иса пайғамбар өз қауымына біздің Пайғамбарымыз (саллал-лаһу ғаләйһи уә-ассаләм) жайында айтқан сәтте оны «Ахмад» деп атаған болатын. Аллаһ тағала айтады: «Марийам ұлы Иса (аләйһис-саләм): «Уа, Исраил ұрпағы! Шын мәнінде, мен – Аллаһ тағаланың сендерге жіберген елшісімін. Мен өзімнен бұрын түсірілген Тауратты растаушы және өзімнен кейін келетін Ахмад есімді пайғамбар жайында қуанышты хабар берушімін», – деді» («Саф» сүресі, 6 аят).

Жоғарыда аталған қазақтың ұлы тұлғаларының қатарын Ахмет Байтұрсынұлы, Ахмет Жұбанов т.б. есімдермен толықтыруға болады. «Мухаммад» және «Ахмад» есімдерінің өзара айырмашылығы: «Мухаммад» есімі мақтаудың сандық жағын нұсқаса, «Ахмад» есімі мақтаудың деңгей-дәрежесін бейнелейді (<http://asylarna.kz>). Мұндай мысалдарды көптеп кетіруге болады.

Енді қазақ қоғамындағы Кеңес кезеңіндегі есімдерге тоқталайық.

Сырбай / Сиир«сиир» араб тілінен аударғанда «құпия», «жүрек, жан» деген мағына береді. Сырбай Мәуленов – ақын (Ondasynov ND Arabic names of Kazakh names, 1992: 21).

Илияс / Илияс Есенберлин – қазақтың халық жазушысы. Илияс – Құдайдың құдіреті, ғажайып. Құранда аталатын Алла Тағала пайғамбарларының бірі.

Жүсіпбек/ Юсуф. Жүсіпбек Аймауытов – қазақтың көрнекті жазушысы, драматург, публицист, қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі. Жүсіп – пайғамбар, Жақып пайғамбардың ұлы. Жүсіп пайғамбардың өмірі Құран Кәрімде жүз он бір аяттан тұратын жеке бір сүреде баяндалған.

ХХ ғасыр қазақ тарихы үшін ең ауыр тарихи бетбұрыстар мен оқиғаларға толы кезең болғаны мәлім. Бұл кезеңде коммунистік идеологияның салдарынан діни кісі есімдеріне қарағанда, орыс чиновниктерінің есімдері көптеп қойыла бастады. Мәселен Мәлс / Меліс. М – Маркс, Э – Энгельс, Л – Ленин, С – Сталин, сонымен қатар Кеңесжан, Советжан т.б. есімдер қойылды.

Тәуелсіздік кезеңінде діни есімдердің жанданып, көптеп қойылып жатқаны байқалады.

Мысалы, соңғы жылдары жиі қойылып жүрген есімдерге тоқталайық.

Кәусар сөзі араб тілінен аударғанда «көп, мол, үлкен, көлемді» және «таза, тәтті, мөлдір» ұғымдарын білдіретін бейнелі сөз. Діни мағынасында – жәннаттағы қасиетті су. Құранда 3 аяттан тұратын Кәусар сүресі бар. Мұхаммед Пайғамбар (с.а.а.) Кәусардың Жәннаттағы өзіне берілген екендігін айтады. Махшаркүні ыстықтан шөлдеген Алланың сүйікті құлдары осы судан ішіп шөлін қандырады. Табари тәпсірінде: «Кәусардың суы қардан ақ, балдан дәмді» делінеді. Жәннатта бүкіл өзеннің суы Кәусар өзеніне барып құйылады (<http://istan.kz/kyzardyn-575-musylmansha-esimi>).

Райяна есімі араб тілінде «тың, толық, қанық, шырынды, мол» мағынасын береді. Бұл есімді қызына таңдаған ата-аналар сәбиінің жан-жақты жетілген, кемел, көркем адам болуын тілейді. Ал Ар-Райяндеген – ораза ұстаған мұсылмандар кіретін Жәннат қақпаларының бірі. Қыздарына Райяна есімін қойған ата-аналар оның салықалы, иманды, көркем мінезді болып өскенін, Алланың мейіріміне бөленіп, Жәннатқа лайықты болуын тілейді.

Мүслім/ Муслим. Араб тілінен аударғанда Муслим – мойынсынұшы, көнуші, Ислам дінін қабылдаған, Аллаһқа мойынұсынған адам. Мұсылман болу – ынта-ықыласымен Аллаһқа берілу, Хазіреті Мухаммад пайғамбардың айтқандарына толық илану, шарифат үкімдеріне мойынсұну және Исламды дін ретінде толық қабылдау деген мағына береді.

Расул – елші, елшілікке жіберілуші.

Мансур – жеңімпаз, жеңісті мақтау.

Перизат/Пери/зат. Иран тілінде пани/пері / зат – әдемі, сұлу, көркем қыз.

«Балаға Алланың көркем есімін беруге болмайды. Ол үшін есімнің алдына «Абд» қосымшасын қою керек. «Абд» сөзінің мағынасы – «құл». Мәселен, Абдулкарим болса – Жомарттың құлы, Абдурахман – Аса Мейірімдінің құлы т.б. (<http://istan.kz/kyzardyn-575-musylmansha-esimi>).

Нәтиже мен талқы

Қазіргі қазақ тіліндегі араб текті кісі есімдерін үлкен екі топқа бөліп қараған жөн. Біріншісі – діни мазмұнды есімдер. Мәселен, Мұхамбет, Омар, Оспан, Ғали, Жүсіп, Фатима, Айша, т.б. есімдер Мұхаммет пайғамбардың, оның сахабалары мен ұл-қыздары, әйелдерінің

аттарына байланысты қойылған. Араб тілінен енген есімдердің екінші бір легі – жалпы есім сөздер негізді болып келеді. Мәселен, Жұман – маржан; Кәрім – жомарт; Мансұр – жеңімпаз; Мұхтар – қалаулы, таңдаулы; Жәмила – көркем, сұлу; Зейне – әшекей, т.б. Ислам дінінің таралу кезеңі антропонимдердің көбейген кезеңі екендігін және оны бірнеше топқа бөлуге болатындығын зерттеуші Бекжан Әбдуәлиұлы ғылыми жұмысында айтып өткен болатын: «Қазақ есімдерінің баюы, құрамының молаюу түсуінің енді бір кезеңі – шығыс халықтарының мәдениетімен тығыз байланысты. Ең алдымен діни есімдер, дін иелерінің, әулие-әнбиелердің, сопы-қажылардың есімдері болса, екінші діни мағыналы есім сөздер болды. Ал үшінші топтағы есімдер – қарапайым тұрмыстық сөздер, халық арасында жиі қолданылатын күнделікті сөздерден жасалған есімдер болды» (Doszhanov, 2001: 5).

Қазақтың салты бойынша, жас нәресте туған кезде ата-анасы ең сыйлы, қатты құрмет тұтатын адамына өз сәбиінің есімін қойғызады. Кейде олар келісе отырып, бала есімін өздері таңдайды. Егер әке-шешесі, ата-әжесі көзі тірі болса, өз немере, шөберелерінің есімдерін солар қояды. Олар айтқан есімді ата-анасының азан шақыртып, сәбиіне қоюы – бұлжытпай орындалатын міндет. Тек есте болатын бір жағдай, сәбиге ат қойғанда айтылуы қиын, қатаң дыбысты, жақсы да, жаман да мағына беретін немесе ауыр болатын есімдерді қоймаған жөн. Біздің дана халқымызда «Балаға қандай ат қойылса, болашақ тағдыры сондай, яғни соған байланысты болады» деген нанымбар.

Бұл жағдай орта ғасырларда елімізге келген Ислам таратушылары өз діндеріндегі түрлі заңдардың халқымыздың арасында қолданылып, біртіндеп орнығуына ықпал етіп, ата-бабаларымыздың ұстанған салт-дәстүрлері өзгеріске түскенін көрсетеді. Нәресте туылғанда жасайтын шілдехана тойларына жергілікті жерлердегі қожаларды немесе молдаларды шақырып, құрмет көрсетіп, олар жаңатуылған қазақ балаларына дұрыс мағыналы есім беруді қадағалады. Яғни бұл – атаулардың мәдени (діни) қызметінің жаңа кезеңі немесе деңгейі. Ата-бабаларымыз өзге ұлттан әйел алғанда да әуелі оны Ислам дініне кіргізіп, есімін өзгертіп, құлағына азан айтып, қазақша ат қоятын болған. Соның бір жарқын мысалы – Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлының отбасындағы жағдай. Торғайда жүрген күндерінде оның орыстан әйел

алғанын бетіне салық қылған ауыл адамдары: «Аха, сізді қазақтың сөзін сөйлейді деуші еді, кәпірден әйел алғаныңыз қалай?» – десе керек. Сонда Ақаң мүдірместен:

«Мына отырған Александра Ивановна,
Ризамын маған оны тағдырдың қиғанына,
Бір қазақ бір кәпірді мұсылман қылса,
Татиды он қазақтың иманына», –

депті. Осы орайда Ақаң үйіндегі жеңгеміз мұсылман дінін қабылдап, өз есімін өзгертіп, Бәдірсафаатанғанын айта кетуге тиіспіз. Кейін ол кісіні А. Байтұрсынұлының інілері Бәдеш апа деп атап кеткен екен.

Бәдір шайқасын ижражыл санауы бойынша 17 рамазан 2 жылы, 17 наурыз 624 жылы – Мұхаммед (с.а.с.) Меккеден Мединеге қоныс аударғаннан кейін Құрайыш тайпасымен болған алғашқы шайқас. Бұл шайқаста мұсылмандар жеңіске жетіп, Ислам қарсыластарының көбінің көзін жойды. Жасақтың бастапқы мақсаты Әбу Суфийан бастаған керуенді басып алу болатын. Бұны естіген Құрайыш тайпасынан 950 адамнан құралған әскер қарсы шығады. Мұсылмандардың саны 313 адам болатын. Екі жақтың әскері Бәдір құдықтары орналасқан аймақта кездесті. Сафа(араб.) – «таза, шынайы» деген мағынаны білдіреді. Қазір қажылық рәсімдері атқарылатын таудың атауы (<https://kk.wikipedia.org/wiki>).

Қорытынды

Ислам дінімен бірге даламызға араб тілінде келгені анық. Алайда, ауызекі сөйлеу тілінде араб сөздерін бұлжытпай сол қалпында айту дұрыс емес сияқты. Құран сөздерін ғана өзгертпей айтқан жөн. Ал басқа кірме сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына сүйенуі керек. Ономастика саласында еңбек етіп жүрген ғалымдарымыздың әрбір елдің тарихы сол елдің тіліне әсер ететінін дәлелдеуге тырысқан ғылыми еңбектері жетерлік. Ғалымдардың барлығы балаға есім қоюда халықтың наным-сенімі, мифологиясы, діні тікелей әсер ететінін бірауыздан мойындайды (Сурчунова, 2016: 54-60).

Ойымызды хакім Абайдың (Ибраһим):

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?! –

деген шумағымен түйіндемекіз. Осы өлеңжолдарынан-ақұлы ақынның бастапқыда азан шақырып қойылған есіміне кейінгі өмірлік ұстанымы, тұлғалық қасиеттері, барлық ісі сай болғанын байқаймыз. Ендеше Исламмен біте қайнасып кеткен ата-баба дәстүріне адал болудың, әсіресе, ата-ананың қасиетті міндеті сәбиге есім қоюда жауапкершілікті сезінудің маңызы зор.

Әдебиеттер

- Ономастикалық терминдердің қысқаша сөздігі // Ономастикалық хабаршы. – 2017. – №1(33). 10-11 бб.
- Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. с англ. под ред. М.О. Косвена. Научно-исследовательская ассоциация Института народов Севера ЦИК СССР. Материалы по этнографии. Т.1. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 367 с.
- Никонов В.А. Словарь русских фамилий / Сост. Е.Л. Крушельницкий. – М.: Школа – Пресс, 1993. – 224 с.
- Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения / Сост.: Г.Анес, Э.Ж.Валиханов, С.Ф.Мажитов. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК. – Алматы: Арыс, 2009. – 584 с.
- Әшімханова Ф.М. Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
- Жанұзақ Т., Рысбергел Қ. Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы. – Алматы, 2004. – 43-44 бб.
- Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 106 б.
- Рүстемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Ал.: Мектеп, 1989. – 320 б.
- Уматова Ж.М., Абеуова А.Т. Қазақ антропонимиясының типологиясы // XVI К.Аханов оқулары. Тіл және жаһандану. Алматы: Қазақ университеті – 2013. – 178 б.
- Көп қойылатын ислами есімдер / <https://aikyn.kz/2017/02/10/3511.html>
- Оңдасынов Н.Д. Араб текті қазақ есімдері. – Алматы: Рауан, 1992. – 176 б.
- Ағабекова Ж.А. Қазақ тіліндегі қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты: Фил. ғыл. канд. дисс.: (10.02.06) – Алматы, 2005. – 131 б.
- Сулейманова Л.Р., Сулейманова Ф.М., Ласынова Н.А. Антропонимы арабского происхождения с религиозной семантикой в башкирских шежере // Вопросы ономастики. – 2016. – Т. 13 №1. С. 117.
- Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.

<http://www.nurotau.kz/index.php/k2-tags/2012-03-07-02-56-35/item/256>

<http://asylarna.kz>

<http://stan.kz/kyzdardyn-575-musylmansha-esimi>

Досжанов Б.Ә. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы антропонимдер: Филол. ғыл. канд. ғыл. дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. автореф. (10.02.02) / Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия мемл. ун-ті. – Астана, 2001. – 26 б.

<https://kk.wikipedia.org/wiki>

Кюршунова И.А. Антропонимы мифологемы в региональном ономастиконе XV-XVII веков // Научный диалог. – 2016. - №10 (58). С. 54-69.

References

Agabekova Zh.A. (2005) Ethno-linguistic character of the archaeologists of the Kazakh origin: Fil. the science kand Disk: 10/02/06. Almaty, 2005. 131 p.

Ashimkhanova F.M. (2007) Linguistic-cultural system of anthroponyms in the Kazakh language: philolog. the science kand diss. Author. Almaty, 2007. 24 p.

Curchunova I.A. (2016) Anthroponyms mythologies in the regional onomasticity XV-XVII centuries. Science Dialogue. 2016. No. 10 (58). S. 54-69.

Doszhanov B.A. (2001) Anthroponyms in the Kazakh language: Filol. the science kand the science to get a degree. diss. author (10.02.02) Eurasian state university named after LN Gumilev flour. Astana, 2001. 26 p.

<http://asylarna.kz/magala/engalainfo/2>

<http://www.islamdini.kz/articles/131>

<http://www.nurotau.kz/index.php/en-tags/2012-03-07-02-56-35/item/256>

<https://kk.wikipedia.org/wiki>

Multiple Islamic Names /<https://aikyn.kz/2017/02/10/3511.html>

Morgan L.G. (1934) Ancient society or exploration of the humane progress through fireworks through barbarism and civilizationalism / Пер. с англ. sub arch. МО Kosvena. Nauchno-research association at the Institute of Societies of the Sci-cic of the USSR. Materials on ethnography. T.1. L. : In the Institute of Societies of the Severus Tsik in the USSR, 1934. 367 pp.

Niconov V.A. (1993) Dictionary of Russian surnames. Sost. EL Crusader. M.: Shcola Press, 1993. 224 p.

Ondasynov N.D. (1992) Arabic names of Kazakh names. Almaty: Rauan, 1992. 176 p.

Rustemov L.Z. (1982) Arabic-Persian words in the modern Kazakh language. Almaty: Science, 1982. 106 p.

Rustemov L.Z. Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of Arabic-Iranian Words. E. : School, 1989. 320 p.

Suleimanova LA, Suleimanova FM, Langizova NA (2016) Anthroponyms of the Arabic sect of the Religious Semantic in Bashkir genealogies. The question of Onomastics. 2016. T. 13 No.1. S. 117.

th at <http://istan.kz/kyzdardyn-575-musylmansha-esimi>

The Glossary of Onomastic Terms (2017). The Onomastic Message. 2017. №1 (33). 10-11 The Watchtower

Umatova Zh.M., Abeuova A.T. (2013) Typology of Kazakh anthroponyms. XVI Akhanov's readings. Language and Globalization. Almaty: Kazakh University. 2013. 178 p.

Valikhanov Ch. (2009) CSelected compositions. Sost.: G. Annes, E.J. Valikhanov, S.F.Majitov. MN RK CN In-history and Ethnology, Ch.V. Valikhanova. Almaty: Arys, 2009. 584 h.

Zhanuzak T., Rysbergen K. (2004) Kazakh onomastics. Achievements and prospects. Almaty, 2004. P. 43-44.